

JONAS BALČIUS

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

FILOSOFIJA KAIP PASAULĖŽIŪRA IR ETIKA ANTANO MACEINOS IR JUOZO GIRNIAUS VEIKALUOSE

Philosophy as Worldview and Ethics in Works
by Antanas Maceina and Juozas Girnius

SUMMARY

The article analyses works by two most famous Lithuanian philosophers in exile, namely, Antanas Maceina (1908–1987) and Juozas Girnius (1915–1994), such as “Origins and Meaning of Philosophy” and “Man without God”. The conceptual basis of both works in terms of philosophic and ethical views is constituted of *virtualist* (from Latin *virtus* ‘value’) orientation in regard to the world and humans.

As emphasized in the article, it is exactly the value-oriented explication of reality that makes the essential link connecting these two Lithuanian thinkers both with Tomistic and with Platonic and existentialist interpretation of reality. It is noteworthy, that despite of the Lithuanian occupation by the Soviets in 1940, which lasted for fifty years, both these philosophers, having emigrated to the West (Western Germany and USA), have remained loyal to the *cultural* concept of reality, formulated and fostered during the interwar period by the tomists of Kaunas University, chiefly by A. Dambrauskas-Jakštas, and inherited from the Polish mystic H. Wronsky, according to which the man has been allegedly presented with a special task by the God himself: that is, *to perform as an intellectual and moral assistant of God, a certain little creator who creates and fosters a kind of moral culture that is pleasing to God, namely, philosophy, art, and science.*

Philosophy is assigned an exceptional role in this *search for God* process carried on by human means: both as culture and as an intellectual effort, i.e. as ethics and aesthetics with all the resulting consequences; constantly renewing itself and acquiring a new sense, it improves both by rejoicing over its new discoveries and by questioning them as well.

RAKTAŽODŽIAI: Maceina, Girnius, egzistencija, būtis, interpretacija, nuostaba, abejonė, kančia.

KEYWORDS: Maceina, Girnius, existence, being, interpretation, wonder, doubt, suffering.

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjama dviejų žymiausių lietuvių emigracijos filosofų – Antano Maceinos (1908–1987) ir Juozo Girniaus (1915–1994) veikalai: *Filosofijos kilmė ir prasmė* ir *Žmogus be Dievo*. Abiejų veikalų filosofinių ir etinių pažiūrų konceptualinį pagrindą sudaro *virtualistinė* (*virtus* – lot. vertybė) orientacija pasaulio ir žmogaus atžvilgiu.

Straipsnyje pabrėžiama, kad būtent *vertybinė* tikrovės eksplikacija ir yra toji esminė jungiamoji grandis, siejanti šiuos du lietuvių mąstytojus tiek su tomistine, tiek ir su platoniška bei egzistencialistine tikrovės interpretacija. Atkreipiamas dėmesys į tai, jog nepaisant 1940 m. sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos, trukusios penkiasdešimt metų, abu šie filosofai, emigravę į Vakarus – Vakarų Vokietiją ir JAV, liko ištikimi dar tarpukario laikų Kauno universiteto tomistų, ypač A. Dambrausko-Jakšto pastangomis suformuluotai ir puoselėtai, iš lenkų mistiko H. Wronskio perimtai *kultūrologinei tikrovės* koncepcijai, pagal kurią žmogui esą paties Dievo duotas ypatingas uždavinys: *būti intelektualiniu ir doroviniu Dievo pagalbininku – mažuoju kūrėjėliu, kuriančiu ir puoselėjančiu Dievui patinkamą dorovingą kultūrą – filosofiją, meną ir mokslą*.

Filosofija šiame žmogaus pastangomis vykdomame *dievoieškos* procese vaidinanti išskirtinį vaidmenį – ir kaip kultūra, ir kaip intelektualinė pastanga, t.y. kaip etika ir estetika su visais iš to plaukiančiais padariniais, nuolatos atnaujindama, įsiprasmindama ir tobulėdama tiek atradimų džiaugsmu, tiek ir juos lydinčia abejone.

Aptardamas šiuolaikines gamtamokslines žmogaus kilmės teorijas, Girnius pabrėžia, jog šios problemos neišsprendžianti nė *evoliucijos teorija*. „Nėra prasmės neigti evoliucinę žmogaus kilmę, kurią liudija istorinė biologija. Bet lygiai negalima paneigti, kad žmogus išsiveržęs iš gamtinių padarų į dvasinę būtybę.“⁵³

Kitaip tariant, *kaip ir koku būdu biologinė būtybė tapo mąstančiu, protingu, o svarbiausia – dvasines, dorovines vertybes kuriančiu ir puoselėjančiu padaru, šiuolaikinei biologijai ir antropologijai tebėra didžiausia paslaptis, kurios jie taip ir neįstengia nei atskleisti, nei paaiškinti*. Vertybinė žmogaus orientacija pasaulio atžvilgiu transformuojanti jį iš gyvūno į būtybę gebančią ne tik įveikti savo paties biologinę determinaciją, bet ir ją pakeisti.

Visa tai, be abejo, reiškia, jog gyvūnas visada yra „apspręstas“ savo paties egzistavimo sąlygų, tuo tarpu žmogus

„pats savo egzistenciją veda“⁵⁴. Kitaip tariant, *žmogaus kuriamos ir išpažįstamos vertybės, doroviniai idealai kažkoku paslaptingu, mokslui nesuvokiamu būdu tampą ir šiąja jo egzistencijos paskirtimi*. „Gamtiniai dėsniai būtinai apsprendžia tikrovę ir todėl visada jau yra realizuoti. O vertybių realizavimas yra patikėtas žmogui, kuris yra laisvas paklusti ar ne vertybių apeliavimui, realizuojant jas savo gyvenime. Ši žmogaus laisvė vertybių privalą (privalomybę – J. B.) padaro *dorinėmis normomis*.“⁵⁵

Ateidamas ar išiverždamas į šią laisvo apsisprendimo, žmogiškosios laisvės karalystę dorovinis individas susiduriaš ir su egzistenciniu klausimu: *o kas mane šiose vertybėse šaukia, liepia, reikalauja elgtis vienaip ar kitaip, kur slypi tojo pašaukimo esmė ir galiausiai – kas gi yra ir tasai „žmogaus pašaukimas“ ?* Atsakyti į visus šiuos klausimus, Girniaus nuomone, joks materializmas ir ateizmas kaip tik

ir negališ. Ir negališ to padaryti dėl labai svarbios priežasties, kadangi „*kaip laisvė įgalina vertybes, taip vertybės įprasmina laivę*“⁵⁶. Ir viena, ir kita pačia savo prigimtimi esą kilę ne iš gamtos, nors žmogaus dėka joje išiprasminą ir pasireiškia būtent gamtos pasaulyje.

Nepaisant to, šiuolaikinės filosofijos kūrėjų bandymai *suabsoliotinti laisvę kaip vertybę kaip tik ir kelių didžiausių pavojų ir laisvės sampratai, ir pačiai laisvei*. Ir taip atsitinką dėl to, jog *niekuo neapribota laisvė kaip tik ir esanti negalima, kadangi suabsoliotinti laisvę tolygu galutinai nuvertinti ją iki paprasčiausios savivalės*. „Čia išsiskiria teistinis ir ateistinis žvilgis (požiūris – J. B.) į žmogų.“⁵⁷

Vakarų filosofijos istoriją, kurios detalią apžvalgą šiame savo veikale Girnius kaip tik ir pateikia ir kurios čia lygiai taip pat preciziškai dėl ribotos šio darbo apimties atkartoti tiesiog neįmanoma, filosofas apibrėžia ir įvertina pagal jau anksčiau minėtą formulę: *Dievo neigimas filosofijos istorijoje, lygiai kaip ir gyvenime, esąs tiek pat prasmingas ir įmanomas, kaip ir Jo teigimas, kadangi ir viena, ir kita išplaukia iš Dievo žmogui duotos valios laisvės, be kurios esąs neįmanomas ir jo dvasingumas, ir kūrybiškumas*.

Minties laisvės istorija, pabrėžia autorius, „tragiškai liudija, kaip ilgus amžius žmogui atrodė natūralu ieškoti sau laisvės sunaikinant priešininkus, o ne visų bendroje laisvėje. Nors seniai žinomas pažadas, jog „tiesa išlaisvins“, bet jis buvo minimas po kojų, tiesos vardu skelbiant priedartą. Dėl tos pačios priežasties „savo kankinių turi ir tikėjimas, ir netikėjimas“⁵⁸. Vis dėlto minties lais-

vės istorijos ir kovos už ją Girnius neatpatina nei su ateizmu, nei su teizmu istorija. Tuo tarpu mokslo vaidmuo vadinamojo „natūralistinio ateizmo“ plėtroje pasireiškia būtent tuo, jog juo grindžiama tikrovės samprata tapatinama su *materialiaja* jos dalimi, nors šiaip jau „*metodiniu požiūriu gamtos mokslai formaliai neteikia pagrindo nei teizmui, nei ateizmui, nes Dievo klausimas juose nekyla*“⁵⁹.

Kita vertus, tai anaip tol nereiškia, jog „*moksliniame tyrime <...>Dievo klausimas apskritai yra beprasmiškas*“⁶⁰. Juo labiau tai pasakytina apie moralę ir moralės teoriją – etiką. *Bet kokius bandymus sukurti vadinamąją „mokslinę“ moralės teoriją, t.y. moralę be Dievo, Girnius kategoriškai neigia*. „Visos moralinės sistemos lygiai klaidingai remiasi prielaida, kad individualistinė ir visuomeninė žmogaus prigimtis visur ir visada yra ta pati. Visa vertinti savo aplinkos ir laiko taisyklėmis yra moralinis antropomorfizmas, kurį privalu nugalėti istoriniu žvilgiu. Skirtingose civilizacijose skirtingas yra ir žmogus.“⁶¹

Šia prasme – tiek ateistinis, tiek pozityvistinis, tiek reliatyvistinis ir t.t. moralės grindimas bei aiškinimas visada esąs vienodai pavojingas ir žalingas. „Dievo ir kitus metafizinius klausimus skelbdamas moksliai atgyvenusiais, bereikšmiai ir beprasmiškai rūpesčiai pozityvizmas plačiosiose masėse virto religinio indiferentizmo ideologija: kam bergždžiai rūpintis neišsprendžiamais ‘amžiniais klausimais’, kai vos galima spėti džiaugtis kasdien iš naujo stebinančia mokslų ir technikos pažanga?“⁶². Panašūs priekaištai tradicinės, t.y. teistinės

moralės adresu šiuolaikinėse Vakarų *laicistinėse* visuomenėse, anot Girniaus, girdimi vos ne kasdien, ir tai negali nekelti susirūpinimo. Šia prasme *laicizmas* taip pat esąs ne kas kita, kaip labai konkretus būdas „išgrįsti kelią“ marksistinei filosofijai ir pasaulėžiūrai. „Marksizmas pakeitė vadinamąjį utopinį socializmą, kuris aplanai nebuvo antireliginis, ir beveik visuose kraštuose socializmą susiejo su ateizmu.“⁶³ Tuo tarpu marksizmas (=bolševizmas) abi šias tradicines ateizmo formas – materializmą ir ateizmą – sulieja į vieningą visumą ir tampa *akivaizdia dorovinė žmogaus ir pasaulio prigimtį griauančia ir naikinančia jėga*. Ir taip esą dėl to, jog marksistinė, bolševikinė moralė pirmiausia yra suvokiama ne kaip *atskiro*, dieviškąją prigimtį turinčio, dorovinio individo dvasios ypatybė bei savastis, o tik kaip *kolektyvinė*, istorinės ir socialinės žmonių bendrijos nulemta visuomeninių santykių išraiška. Šia prasme, anot Girniaus, „realizuoti ‘komunistinę moralę’ pačiuose visuomeniniuose santykiuose, – tai realizuoti komunistinę santvarką.“⁶⁴ Kitaip tariant, būdama tokia ir tik taip suvokiama, *komunistinė moralė padaroma ir sutapatinama vien tik su partinės nomenklatūros vykdoma politine visuomenės kontrole*.

Apibrėždamas ir apibendrinamas visus tris analizuotus atvejus – *materializmą, pozityvizmą ir marksizmą*, Girnius galiausiai ir vėl yra priverstas atsigręžti į *egzistencializmą*, kurio žymiausiuoju atstovu, be abejo, laikomas M. Heideggeris. „Heideggerio mirties filosofija yra diametraliai priešinga Schopenhauerio mirties sampratai. Kiek Schopenhaueris

stengiasi ramintis mirties akivaizdoje, tiek Heidegeris atvirai žvelgia mirtin.“⁶⁵ Tačiau net ir šie filosofai, Girniaus nuomone, *žmogaus mirtingumo vis dėlto nesieja su krikščioniškąja amžinojo gyvenimo viltimi*. Ir taip esą dėl to, kad Schopenhauerio filosofijoje individualioji žmogiškoji atskirybė visiškai pajungiamą gamtiškai visuotinybei, tuo tarpu Heideggeris nors ir laiko mirtį „nepalyginamai savita“, tačiau apibrėžia ją tik kaip „galutinę žmogiškosios būties galimybę“⁶⁶.

Maža to: prigimtinių žmogaus gebėjimą „užsimiršti“ ir „užmirši mirtį kaip paskutinę ir galutinę vidinės savo egzistencijos galimybę“, Heideggeris tapatina su juo pačiu, kadangi esą būtent taip žmogus užmirštąs ir pats save. „Todėl, pagal Heideggerį, toks kasdieninis santykis su mirtimi yra nupuolimas į ‘netikrąją egzistenciją’ (uneigentliche Existenz).“⁶⁷

Ką tokiu atveju iš tikrųjų reiškias Heideggerio taip propaguojamas „atvirumas mirčiai“, lygiai kaip ir jo reikalavimas „gyventi mirties akivaizdoje“? Ogi nieko daugiau, kaip tiktai pastangą „suvokti savo žmogiškąją niekybę“⁶⁸. Akivaizdu, jog būtent toks garsiausio vokiečių egzistencialisto siūlymas *teistiškai žmogaus prigimtį suvokiančiam ir interpretuojančiam lietuvių filosofui nieko nereikia, nes tai jokiū būdu nėra ir negali būti deramas žmogaus mirtingumo problemos sprendimas*. Žinoma, heidegeriškasis „buvojimas mirties akivaizdoje“ turįs tam tikrų privalumų ir galbūt netgi galįs paskatinti žmogų nešvaistyti veltui brangių savo gyvenimo valandų – laiko, skirto mums visiems nuo gimimo iki mirties, tinkamiau

jį sunaudoti. Tačiau, kita vertus, tai ne-
sąs ir Girnių tenkinantis šios problemos
sprendimas. „Gili *memento mori* nuotai-
ka visam Heideggerio mąstymui teikia
nelygstamą rimtį. <...>Bet ar pasaulyje
buvimas jau išsemia visą žmogaus būti?
Kitais žodžiais: ar mirtis jau išskiria po-
mirtinę egzistenciją už pasaulio? Pats
Heideggeris dėl šio klausimo pasitenki-
na tik pastaba: ‘Ar iš viso toks klausimas
yra galimas *teoretinis* klausimas, teliekie
čia neatsakyta’.“⁶⁹

Maža to. „Mano 1937 m. klausiamas
dėl Dievo klausimo filosofiniu žvilgiu,
Heideggeris trumpai atsakė, jog ‘tai jau
teologija’ (das ist schon Theologie) ir to-
liau leidosi aiškinti būties esminę bai-
giamybę.“⁷⁰ Pažymėdamas, jog po II pa-
saulinio karo Heideggeris pakartotinai
paneigęs *ateistinę* šios problemos inter-
pretaciją, Girnius vis dėlto pabrėžia, jog
jis taip pat niekaip nepasisakęs ir „už
teizmą“⁷¹.

Vadinasi, akivaizdu, jog pomirtinio
gyvenimo klausimais atsiribodamas tiek
nuo *teizmo*, tiek ir nuo *ateizmo*, Heideg-
geris, matyt, tik siekęs apibrėžti egzis-
tencialistinės filosofijos kompetencijos ri-
bas, nesiveldamas į diskusijas tais klau-
simais, kurie tiesiogiai jai nepriklausą ir
kuriais filosofija nieko tikra negalinti pa-
sakyti.

Visiškai kitaip Dievo buvimo ir žmo-
gaus pomirtinio gyvenimo klausimais
yra pasisakę prancūzų egzistencialistai
J.-P. Sartre’as ir A. Camus. Jų filosofijoje
jau *mirtis* suvokiama kaip *beprasmybė*, t.y.
kaip *egzistencijos absurdas*, dėl kurio ir
žmogaus pomirtinio gyvenimo galimybių ar
filosofinių teorinių perspektyvų tiesiog ne-

iškyla. Neigdami Dievo egzistavimą, jie
tuo pačiu neigia ir bet kokią pomirtinį
žmogaus, jo sielos egzistavimą. „Pagal
Sartre’ą, – pabrėžia Girnius, – ne mirtis
suteikia man asmeniškumą, o tik pats
mano asmeniškumas padaro ir mano
mirtį asmenišką.“⁷²

Suvokdamas kiekvieno žmogiškojo
individo neišvengiamą egzistencinį ribo-
tumą, pasireiškiantį kaip mirtingumas,
Camus ir pačią žmogiškąją egzistenciją
tapatina su absurdiškumu ir beprasmiš-
kumu. „Rasdamas žmogaus padėtį pa-
saulyje absurdišką, Camus savo ‘bepras-
mišką žmogų’ (l’homme absurde) api-
brėžia tuo, ‘kuris nieko nedaro jos ne-
neigdamas’“⁷³. *Tikroji žmogaus didybė –
suvokti šią savo mirtingąją prigimtį kaip ne-
išvengiamybę ir nedrebėti, nesikankinti dėl
to, kas dar tik turės įvykti*. Dėl tos pačios
priežasties minėtieji prancūzų egzisten-
cialistai *teistinę* tikrovės interpretaciją bei
iš jos išplaukiančią *religinę* žmogaus ne-
mirtingumo idėją laiką iliuzija – *teorinių
abejonių keliančia viltimi mirties baimei nu-
galėti*. O baimė tėra tik grynai psicholo-
ginis, bet ne loginis ar gnoseologinis ar-
gumentas, patvirtinantis ar paneigiantis
antgamtiškojo pasaulio egzistavimą. O
Girnius mano, jog „Amžinybės ilgesys
slypi žmogaus sieloje dėl to, kad savo
dvasine prigimtimi ji kreipiasi į nepabai-
giamybę.“⁷⁴

Apibendrinamas žmogaus be Dievo
filosofiją Girnius apibrėžia ją kaip *laisvę
be kaltės, kreipiančią ir visą šiuolaikinės
žmonijos gyvenimą netradicine linkme*. Ta-
čiau kadangi kiekvieno *dorovinio* indivi-
do laisvė, Girniaus nuomone, kilusi iš
Dievo kaip nelygstama malonė, tai ir
žmogaus atsiribojimas nuo Dievo duo-

tų žmonijai *dorovinių* išipareigojimų Girniaus yra apibrėžiamas ir įvertinamas kaip *precedento žmonijos istorijoje neturinti situacija*. Dėl tos pačios priežasties ir didžioji Girniaus monografijos *Žmogus be Dievo* dalis kaip tik yra skirta būtent šiai problemų analizei. Ji paties autoriaus įvardijama daug sakančiu pavadinimu: *Žmogaus be Dievo pavidalai gyvenime*.

Skyriuje *Istorinė krikščionių atsakomybė* plačiai aptariamos istorinės šios atsakomybės formos ir būdai, pabrėžiant, *jog tai taip pat išplaukia iš esminio žmogaus kaip būtybės istoriškumo*. Su tuo, Girniaus nuomone, tiesiogiai susiję ir visi tie doroviniai, socialiniai, politiniai ir kultūriniai paklydimai bei klystkeliai, kuriuos savo kelyje jau yra padariusios ne tik istorinėmis tapusios šio pasaulio visuomenės, bet ir Bažnyčia. „Analizavę bendrąją žmogaus istorinę atsakomybę, toliau žengiamoje į klausimą: kaip krikščionys

tradiciškai žiūrėjo į istoriją. Nesusiprati-
mams išvengti iš karto įsakmiai pabrė-
žiame, kad skiriame pačią Bažnyčią ir
krikščionių pasaulietinį reiškimąsi.“⁷⁵

Paneigusi *ciklinę* gamtos ir istorijos sampratą, būdingą ikikrikščioniškajam pasauliui, ir įtvirtinusi bei įteisinusi *linijinę gamtos ir žmonijos* istorinio laiko prigimtį, krikščionybė, Girniaus nuomone, neturinti bijoti ir iš būsimosios žmonijos istorinės ateities išriedančių iššūkių. Priešingai – deramai ir su visu išmanymu juos pasitikti bei įvertinti. „Reikia atgavinti kultūros ir religijos vienybę. Nėra tai beviltiška neįmanomybė, nes nėra tiesioginės priešingybės tarp mokslinės kultūros, nukreiptos į techninį pasaulio valdymą, ir religijos, nukreiptos į žmogaus amžinąją paskirtį.“⁷⁶

Šiais Girniaus pageidavimais, matyt, ir derėtų baigti jo bene paties reikšmingiausio veikalo analizę.

IŠVADOS

1. Maceinos ir Girniaus reikšmingiausių veikalų *Filosofijos kilmė ir prasmė* ir *Žmogus be Dievo* analizė leidžia daryti išvadą, jog abiems lietuvių emigracijos mąstytojams būdinga ta pati *teistinė* tikrovės interpretacija, kurią jie įvardija ir įprasmina *būties* ir *būtiškumo* sąvokomis.

2. Tiek Maceina, tiek ir Girnius *būti* suvokia ir įprasmina tradiciškai tomistinė šios sąvokos apibrėžtimi, įvardydamį ją kaip *dualistinę* pačia savo prigimtimi.

3. Pirmasis – *nesukurtasis* ir, be abejo, pats svarbiausias *būties* ir *būtiškumo* lygmuo abiejų mąstytojų suvokiamas ir

traktuojamas kaip *dieviškasis tikrovės ekvivalentas ir pagrindas, t.y. kaip Natura Naturans, arba Kuriančioji Gamta*, o ant-rasis – kaip *natura naturata, arba sukurtoji gamta, įprasminama materijos, gamtos, regimojo pasaulio vaizdiniais*.

4. Prieštaravimas tarp mokslo ir tomistinės filosofijos abiejų lietuvių filosofų koncepcijose pasireiškias ne praktiniame, o filosofiniame, pasaulėžiūriniam lygmenyje tikrai tada, kai *mokslas visą šią tikrovę sutapatina su materija, t.y. su medžiagine pasaulio samprata*.

5. Teistiškai, kaip tai yra tomistinėje filosofijoje, suvokiama ir interpretuoja-

ma žmogaus ir pasaulio prigimties samprata leidžia susieti dorovę ir žmogaus kuriamą kultūrą su *dieviškąja sankcija* ir *dieviškuoju moraliniu autoritetu, įpareigojančiu laikytis aukštų dorovinių idealų, moralės normų, t.y. gyventi ir kurti pagal Dekalogo reikalavimus didžiai dvasingą, Dievui patinkamą kultūrą.*

6. Laicistinė, o ypač – ateistinė visuomenė, kurios istoriniais prototipais Maiceina ir Girnius laiko rusų bolševizmą ir vokiečių fašizmą, XX a. *įkūnijo laisvės be atsakomybės principus šių totalitarinių valstybių kultūroje, ekonomikoje ir politikoje, neišvengiamai veda į visuomenės ir žmonių sunaikinimą.*

Literatūra ir nuorodos

⁵³ Juozas Girnius. Žmogus be Dievo. // *Raštai*. – Vilnius: Mintis, 1994, t. 2, p. 79.

⁵⁴ Ten pat, p. 82.

⁵⁵ Ten pat, p. 83.

⁵⁶ Ten pat, p. 84.

⁵⁷ Ten pat, p. 86.

⁵⁸ Ten pat, p. 115–116.

⁵⁹ Ten pat, p. 137.

⁶⁰ Ten pat, p. 138.

⁶¹ Ten pat, p. 141.

⁶² Ten pat, p. 144.

⁶³ Ten pat, p. 145.

⁶⁴ Ten pat, p. 157.

⁶⁵ Ten pat, p. 205.

⁶⁶ Ten pat, p. 206.

⁶⁷ Ten pat, p. 208.

⁶⁸ Ten pat, p. 209.

⁶⁹ Ten pat, p. 210–211.

⁷⁰ Ten pat, p. 211.

⁷¹ Ten pat.

⁷² Ten pat, p. 212.

⁷³ Ten pat, p. 215.

⁷⁴ Ten pat, p. 231.

⁷⁵ Ten pat, p. 490.

⁷⁶ Ten pat, p. 517.